

UDC | УДК : 343.985

Анотація: В статті автори розглядають місце психологічного впливу, як невід'ємного елементу слідчої тактики, використання якого сприяє подоланню протидії розслідуванню.

Розглядаються різні форми, методи і прийоми використання психологічного впливу в процесі розслідування кримінального провадження, які дозволяють слідчому «перехитрити» підозрюваного за рахунок маскуванню своїх намірів, обману, формування помилкового уявлення та ін. Зазначені форми, методи і прийоми психологічного впливу, на думку авторів, повинні відповідати загальному критерію допустимості тактичних прийомів в кримінальному судочинстві. Обґрунтовується необхідність визначення повного і вичерпного переліку дій, які можуть бути неправильно оцінені особою (підозрюваним, допитуваним) і заборонені до використання.

Ключові слова: досудове розслідування; протидія розслідуванню; психологічний вплив.

THE PSYCHOLOGICAL IMPACT IN OVERCOMING THE COUNTERACTION TO INVESTIGATION

LUKYANCHIKOV, B., LUKYANCHIKOV, E.

1 – *Candidate of Legal Sciences,*

National Academy of Internal Affairs

2 – *Doctor of Legal Sciences, professor,*

National Technical University of Ukraine "KPI"

Abstract

Authors examine the psychological impact as an integral part of investigative tactics, the use of which contributes to overcoming the counteraction to investigation.

There are various forms, methods and techniques of psychological influence in the investigation of the criminal case, which allows the investigator to "outwit" the suspect by masking their intentions, deceiving and forming of erroneous depiction, forcing to commit specific actions, etc. Appropriate forms, methods and techniques of psychological influence, if to apply them in pre-trial investigation, must meet the general admissibility criteria of tactics in criminal proceedings. Authors substantiates the necessity of determining the complete and exhaustive list of actions that may be misperceived by person (interrogated, suspected) and thus must be forbidden for use.

Keywords: pre-trial investigation; counteraction to investigation; psychological impact.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ У ПОДОЛАННІ ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ

Б. Є. ЛУК'ЯНЧИКОВ

кандидат юридичних наук, доцент,

Національна академія внутрішніх справ

Є. Д. ЛУК'ЯНЧИКОВ

доктор юридичних наук, професор,

Національний технічний університет України «КПІ»

✉ зв'язок з авторами: через Редакцію

Якісні зміни у структурі і характері злочинності, ускладнення умов роботи з розкриття та розслідування злочинів обумовлюють необхідність пошуку нових рішень та активних заходів щодо удосконалення роботи правоохоронних органів.

Природно, що науки, які вивчають злочинність, розробляють засоби і методи боротьби з нею, у даній ситуації не можуть залишатися осторонь від вирішення цього завдання.

В кримінально-правовій і кримінологічній літературі розповсюдженим є погляд на злочин як специфічний різновид діяльності людини. В криміналістичному аспекті злочин розглядають як реальне явище, специфічний вид діяльності, що обумовлений активною поведінкою злочинця в процесі його взаємодії з оточуючим середовищем, яка породжує зміни, що мають значення для виявлення, розкриття і розслідування злочину [1, с. 48].

Встановлення криміналістичних елементів злочину починається, як правило, з дослідження та аналізу його результатів (наслідків). Характерною рисою сучасного пізнавального процесу є активна протидія розслідуванню з боку заінтересованих осіб. Злочинці заздалегідь розробляють тактику вчинення злочину і приховання його слідів з тим, щоб уникнути відповідальності.

З огляду на викладене, подолання протидії розслідуванню є похідним елементом об'єктивного процесу доказування причетності особи до злочину. Дана проблема, зазначає Є. І. Макаренко, здавна привертала увагу криміналістів і спеціалістів у галузі оперативно-розшукової діяльності, але останнім часом набула особливої актуальності й гостроти [2, с. 274].

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ В ПРЕОДОЛЕНИИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РАССЛЕДОВАНИЮ

ЛУКЪЯНЧИКОВ Б. Е., ЛУКЪЯНЧИКОВ Е. Д.

1 – кандидат юридических наук, доцент,
Национальная академия внутренних дел

2 – доктор юридических наук, профессор,
Национальный технический университет
Украины «КПИ»

Аннотация: В статье авторы рассматривают место психологического воздействия как неотъемлемого элемента следственной тактики, использование которого содействует преодолению противодействия расследованию.

Рассматриваются различные формы, методы и приемы использования психологического воздействия в процессе расследования уголовного дела, которые позволяют следователю «перехитрить» подозреваемого за счет маскировки своих намерений, введением в обман, формирования ошибочного представления, склонению к совершению конкретных действий и т.п. Соответствующие формы, методы и приемы психологического воздействия, которые применяются досудебным следствием, должны отвечать общему критерию допустимости тактических приемов в уголовном судопроизводстве. Обосновывается необходимость определения полного и исчерпывающего перечня действий, которые могут быть неправильно оценены лицом (допрашиваемым, подозреваемым) и запрещены к использованию.

Ключевые слова: досудебное следствие; противодействие расследованию; психологическое воздействие.

Open Access

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Поняття «протидія розслідуванню» вперше сформульовано В. М. Карагодіним, який розглядав її як елемент злочинної діяльності, що не охоплюється способом вчинення злочину, визначив її природу, мотивацію, форми і способи [3], а О. Л. Ступлін розробив класифікацію даного явища [4, с. 37–41].

Подолання або нейтралізація протидії розслідуванню потребує відповідної тактики, яка в загальному вигляді полягає в умінні переграсти, «перехитрити» протидіючу сторону за рахунок маскуванню своїх намірів, введенням в оману, спонукуванням до відповідних дій і т.п. [5, с. 9].

Тактика розглядається у двох значеннях. По-перше – як частина військового мистецтва, що включає теорію й практику підготовки, організації та ведення бою. По-друге – це способи, прийоми досягнення певної мети, лінія поведінки когось [6, с. 1229]. З наведеного видно, що у другому значенні поняття тактики знайшло відображення у визначенні тактичного прийому в криміналістиці.

Вірно з цього приводу зазначав І. Ф. Крилов, що слідчий повинен мати у своєму арсеналі власні психологічні прийоми (хитрощі), щоб подолати протидію з боку підозрюваного або обвинуваченого, але одночасно і застерігав, що теза «мета виправдовує засоби» є неприйнятною [7, с. 386].

Виходячи із визначення тактики як уміння «перехитрити», «переграсти» протидіючу сторону доцільно проаналізувати питання щодо допустимості, рівня і умов застосування хитрощів в тактичних прийомах криміналістики та оперативно-розшукової діяльності.

В тлумачних словниках «обман» розглядається з двох боків. З одного боку це дії особи, яка намагається ввести когось в оману неправдивими словами, вчинками, діями і таке ін. З іншого боку це хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправильним, викривленим відображенням її органами чуття або уявний образ чого-небудь, що помилково сприймається як дійсний [6, с. 642, 670].

Помилкове уявлення щодо тих чи інших обставин справи може сформуватися у особи під впливом різноманітних чинників, які на неї впливають в процесі розслідування. Деякі з них безпосередньо передбачені законом (необхідність роз'яснення обставин, що пом'якшують відповідальність, нерозголошення даних досудового слідства тощо). Інші чинники обумовлюються міркуваннями тактичного характеру. Вони пов'язані з такими діями, звичайно в межах закону, які дозволяють сформулювати у особи помилкове сприйняття того, що відбувається. Такі умови і обставини у більшості випадків створюються штучно, містять у собі елементи невизначеності але ґрунтуються на об'єктивних процесах і явищах. Наочним прикладом цього може бути побічний допит, сутність якого

полягає у з'ясуванні інформації про обставини, прямо не пов'язані з предметом допиту, але такими, що мають значення для встановлення істини.

Питання щодо можливості застосування в процесі розслідування тактичних прийомів, які неоднозначно оцінюються особою, вирішується по-різному. В більшості випадків до можливості використання обману ставляться категорично негативно. Так, М. Б. Вандер зазначає, що у багатьох підручниках криміналістики значна увага приділяється тактичним рекомендаціям, пов'язаним з використанням юридичної неграмотності підозрюваного або обвинуваченого, низького рівня їх освіти та інтелектуального розвитку. Рекомендуються різноманітні оманні «пастки», практикується створення видимості повного розкриття злочину, перебільшення поінформованості слідчого про обставини справи, невиправдано широке тлумачення експертних висновків про групову належність об'єктів і т.п. Але в сучасних умовах часто доводиться стикатися з високоосвіченими злочинцями (у тому числі такими, що мають юридичну освіту), які володіють витонченим інтелектом та психологічною проникливістю. Вони легко розгадують різноманітні тактичні «пастки» слідчого [8, с. 10–15]. На жаль, конкретних пропозицій щодо можливості застосування нових тактичних прийомів для подолання протидії розслідуванню в роботі не пропонується.

Дещо по іншому до можливості застосування тактичних прийомів, що відносяться до так званих психологічних хитрощів, або пасток ставиться М. І. Порубов. Сутність їх полягає у тому, пише він, що від допитуваного тимчасово приховується істинна мета допиту, формується хибне уявлення про наявність або, навпаки, відсутність у слідчого доказів. Досягають цього створенням певної ситуації при допиті, показом предметів, аналогічних тим, які мають відношення до злочину, і т.д.

Застосування прийомів, на думку автора, пов'язаних з демонстрацією будь-якого предмету в розрахунок на виникнення у допитуваного певних асоціацій, які свідчать про його причетність до вчиненого злочину можливо: по-перше, коли є повна, заснована на доказах впевненість слідчого у винності обвинуваченого; по-друге, якщо точно встановлено, що предмет, який використовується в тактичній комбінації, відноситься до даної спра-

ви; по-третє, якщо слідчий не посилається на цей предмет як на доказ і не приписує йому неіснуючі якості. Критерієм правомірності прийомів, заснованих на створенні уявлень, має бути абсолютна недопустимість з боку слідчого повідомлення будь-яких перекручених відомостей, стверджень, оперування брехливими посилками, створення штучних ситуацій, що виключають можливість правильного висновку. Хитрість, якщо її розуміти як винахідливість слідчого, є етично виправданим елементом тактичного прийому на учасників кримінального процесу [9, с. 5].

Слід зазначити, що правової заборони застосування дій, які можуть бути неоднозначно оцінені особою в сучасній практиці не існує. Так, ч. 2 ст. 11 КПК України забороняє під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність, а стаття 373 КК України передбачає кримінальну відповідальність за примушування давати показання при допиті шляхом незаконних дій з боку особи, яка проводить дізнання або досудове слідство. У коментарі до даної статті до незаконних дій відносять шантаж, обман, гіпноз, незаконне обмеження прав потерпілого, його підкуп тощо [10, с. 936]. Віднесення тих або інших дій до незаконних має важливі правові наслідки, а саме, передбачає не моральну, а кримінальну відповідальність. Саме тому перелік незаконних дій має бути чітко визначеним у законі подібно до того, як це зроблено щодо обставин, які обтяжують покарання (ст. 67 КК), або до визначення поняття «катування» у ст. 1 Конвенції проти катування та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих людську гідність видів поводження і покарання. У ній чітко зазначається, що до «катування» віднесені будь-які дії, якими особі навмисно задається сильна біль або страждання, фізичне чи моральне, якщо ці дії мають за мету отримання відомостей або зізнання, покарання за вчинені дії, дискримінацію, залякування або примусу і якщо воно вчинено державною посадовою особою, яка виступає як офіційна, або за їхнім підбурюванням, з відома чи мовчаливого погодження.

Очевидно подібний підхід має бути і при визначенні змісту обману. Перелік дій, які можуть бути неправильно оцінені особою і заборонені до застосування має бути вичерпним. Неможливо, щоб у правовій державі у кожному випадку віднесення тих або інших дій до незаконних залежало від розсуду судді або слідчого навіть якщо вони достатньо підготовлені спеціалісти. Невизначеність дій і прийомів, які заборонено застосовувати в процесі розкриття злочинів штучно стримує ініціативу слідчих і співробітників оперативних підрозділів. Вони є потенційними заручниками нечітко визначеної норми і несумлінних посадових осіб, що її застосовують у відповідності зі своєю правосвідомістю, а інколи і на замовлення.

Якщо піддати аналізу слідчі дії, тактичні прийоми і тактичні комбінації у ряді із них можна помітити елементи, які можуть викликати неоднозначну оцінку. Можливість їх застосування у тому чи іншому вигляді передбачено у самому законі. Так, ст. 277 КПК визначає зміст повідомлення про підозру. Якщо поряд з іншими обставинами у ній має бути вказано зміст підозри та стислий виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, у тому числі зазначення часу, місця його вчинення, а також інших суттєвих обставин, відомих на момент повідомлення про підозру, то посилення на докази не вимагається. На дану обставину звертає увагу В. О. Коновалова, яка пише, що в практиці розслідування існують тактичні прийоми, які побудовані на приховуванні певної частини інформації, якою володіє слідчий і яку він може використовувати на етапі, що уявляється йому найбільш сприятливим для досягнення поставленої мети. Так, при допиті підозрюваного слідчий не зобов'язаний повідомляти інформацію, якою він володіє, для підтвердження або обґрунтування підозри [11, с. 139]. Такий підхід ніяким чином не обмежує права особи на захист від підозри і вона може його з успіхом реалізувати. Особа має право на захист саме від підозри, а не доказів, на яких вона ґрунтується.

Стаття 222 КПК визначає, що відомості досудового розслідування можна розголошувати лише з дозволу слідчого або прокурора і в тому обсязі, в якому вони визнають можливим. За розголошен-

ня таких відомостей передбачається кримінальна відповідальність.

Таким чином, дана норма дозволяє слідчому, виходячи із тактичних міркувань, визначати час і обсяг відомостей, з якими може бути ознайомлений підозрюваний.

З наведеного вбачається, що можливість використання тактичних прийомів у формі оперування інформацією має законні підстави. У цьому плані слід погодитися з думкою Р. С. Белкіна про те, що настав час відкрито сказати, що і держава визнає допустимість обману в правоохоронній сфері: вона визнала законною оперативно-розшукову діяльність, яка у більшості засновується на дезінформації, обмані, як засоби виявлення і розслідування злочинів. Обман особи, яка протистоїть оперативному співробітнику не вважається аморальним. Не застосовуючи обману, неможливо увійти у злочинне групування, захопити на гарячому хабарника, вимагача і т.п. Сором'язливе маскування слова «обман» спеціальним терміном «легенда» – суті справи не змінює: без обману частенько неможливо здійснити оперативно-розшукові заходи [12, с. 13–14].

На можливість формування у особи помилкового уявлення про ті чи інші обставини вказує В. М. Стратонов. З метою перевірки правдивості показань слідчий може створити в особи враження про свою необізнаність, зв'язуючи водночас показання зі своєю інформацією. Може бути і навпаки, коли складається враження про те, що слідчому відомо більше, ніж він дійсно знає [13, с. 189–197].

Вважається, що віднесення тактичних прийомів до правомірних чи неправомірних має здійснюватися за їх об'єктивною сутністю, а не назвою, але і назва має відповідати змістові. Доречним з цього приводу є висловлювання М. С. Строговича, який писав, що немає сумнівів у тому, що навмисне «формування помилкового уявлення» у когось є обман цієї особи, повідомлення їй неправдивих відомостей, а не щось інше. Але збрехати можна прямо, словами, а можна це зробити більш складним способом – таким чином, що слова і речення самі по собі не є брехливими, але вони так побудовані та подані у такому контексті, висловлені таким тоном і з такою мімікою, що той,

кому вони висловлені, брехню прийме за правду, а правду за брехню. А це є обман, брехня, яка від того, що подана в особливо хитрій формі, не стає допустимою; навпаки, вона набуває особливо нетерпимий, незаконний та аморальний характер [14, с. 20].

З огляду викладеного можливо констатувати, що неоднозначна оцінка особою засобів слідчої тактики залежить не від назви тактичного прийому, хоча і це має не аби яке значення, а від його сутності.

Викликати неоднозначну оцінку допитуваної особи можна повною або частковою демонстрацією предметів або документів, які називають «психологічним реагентом». Одні автори вважають, що ним може бути як об'єкт, який має відношення до справи, так і аналогічний йому [15, с. 6, 45].

Інші наголошують, що в орбіту судочинства, зокрема допиту, не можна вводити об'єкт (предмет), що заздалегідь не має відношення до провадження і, більше того, створює хибне уявлення про інформацію, якою володіє слідчий. Такі прийоми містять елементи дезінформації, суперечать етичним вимогам кримінального процесу, а тому не можуть бути рекомендовані [11, с. 138–139].

Яким чином оцінити ситуацію, коли слідчий сам не володіє повною інформацією про об'єкт, але представляє допитуваному і просить дати відповідні пояснення. Такий приклад наводить Ян Пещак. Під час раптової ревізії в залізничній касі виявили незначну суму зайвих грошей та деяку невідповідність в касових документах. Касу опечатали, а касира усунули від виконання обов'язків. Через декілька днів був вчинений злом цієї каси. Ревізія виявила, що викрадено декілька пачок картонних проїзних білетів на значну суму.

Слідством встановлено, що злом вчинив касир Ш., якого взяли під варту і провели обшук квартири. В ході обшуку виявили два нових, ще не використаних картонних білета. Спочатку слідчий не надав цьому значення але факт відобразив у протоколі.

Проведені слідчі дії не дали бажаних результатів. Доказів, які б викривали Ш. у вчиненні злочину зібрано не було і слідчий приступив до допиту. Слідчий пред'явив Ш. ці білети і попросив пояснити їх походження, зазначивши при цьому, що

щире зізнання може вплинути на міру покарання. Ш. був переконаний, що це саме ті білети, які він сховав у сараї батька своєї дружини і розповів про обидва злочини [16, с. 139–140].

Якщо аналізувати дії слідчого, то і у них можна помітити елементи обману. По-перше, роз'яснивши значення для особи щирого зізнання слідчий приховав те, що доказів її винності не зібрано. По-друге, незважаючи на те, що білети мали відношення до справи, бо були вилучені під час обшуку, слідчий не повідомив допитуваного про місце, де вони були виявлені.

Наскільки б змінилась ситуація якби слідчий узяв пачку таких білетів, або значну кількість, поклав їх осторонь в кабінеті і створив умови, щоб обвинувачений помітив їх начебто випадково. Якщо вважати такі об'єкти «психологічним реагентом», вони викличуть відповідну реакцію допитуваного навіть тоді, коли слідчий про них не буде нічого питати. Для необізнаної особи, а у деяких випадках і обізнаної але з сильною психікою і попередньою підготовкою до такої ситуації, зазначені об'єкти залишаться байдужими і вона на них не відреагує. Питання про етичність демонстрації таких об'єктів навіть не постане. В кабінеті слідчого можуть знаходитись й інші об'єкти, які також не викличуть реакцію допитуваного.

Інакше намагаються оцінити ситуацію, коли предмет викликає відповідну реакцію і особа дає показання щодо вчинення злочину. На нашу думку, в таких ситуаціях особа вільна у оцінці сприйнятих фактичних даних і прийнятті рішення. Вона може взагалі не виявити зовнішньої реакції на предмет, який помітить. Навіть на пропозицію слідчого дати пояснення про цей об'єкт, особа може відмовитися або заявити, що бачить вперше. Тоді, напевно чи слід в категоричній формі заперечувати можливість використання об'єктів-аналогів для психологічного впливу на допитуваного. До того ж зазначимо, що застосування таких прийомів відбувається в умовах підвищеного тактичного ризику і вимагає від слідчого ретельної підготовки. Незначні, на перший погляд, дрібниці можуть бути сприйняті допитуваним, підказати йому, що це не дійсний об'єкт, а тому слідчий блефує. Помилкою слідчого може скористатися зацікавлена особа.

Про застосування психологічного впливу в ході розслідування свідчать результати дослідження В. Ю. Шепітька. Отримані дані не можуть не викликати стурбованості. Більше половини опитованих (54%) визнали, що застосовують у своїй діяльності методи незаконного впливу. З них 3,7% – використовують фізичне насилля; 14,7% – погрози; 29,8% – обман; 92,6% – введення в оману відносно наявності доказової інформації; 22,2% – культурну відсталість та релігійні забобони; 5,5% – аморальні спонування [17, с. 54].

Оскільки наперед неможливо передбачити усі форми діяльності і поведінки слідчого, які можуть бути неправильно (перекручено) сприйняті особою, що бере участь у слідчій дії необхідно визначити критерій допустимості психологічного впливу на досудовому провадженні. Ним, як слушно зазначає В. Г. Гончаренко, слід розглядати можливість або неможливість свободи вибору особою своєї позиції у спілкуванні, висловлювань, вчинків, поведінки, якщо певні обмеження прямо не передбачені законом [18, с. 63]. Пого-

джуючись з даною думкою І. І. Когутич додає, що у реалізації результатів застосування цих засобів не повинні допускатися порушення прав цієї особи [19, с. 145].

За будь-яких умов особа повинна мати можливість вільно сприймати інформацію, аналізувати її і без примусу приймати рішення. У будь-який час підозрюваний може відмовитися давати показання, якщо для цього з'являться відповідні підстави. Відповідно до ст. 63 Конституції України правом відмовитися давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів можуть скористатися свідок і потерпілий.

Підсумовуючи зазначимо, що психологічний вплив є невід'ємним елементом як слідчої тактики взагалі, так і кожного конкретного тактичного прийому зокрема та сприяє подоланню протидії розслідуванню. Форма, методи і прийоми його застосування мають відповідати загальному критерію допустимості тактичних прийомів у кримінальному провадженні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность / Н.Ф. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969.
2. Макаренко Є.І. Сучасні проблеми використання криміналістичних засобів і методів у протидії злочинності / Є.І. Макаренко // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 2(5). – С. 274–289.
3. Карагодін В. Н. Основы криминалистического учения о преодолении противодействия предварительному расследованию : дисс. ... д-ра юрид. наук : специальность 12.00.09 / Карагодін В. Н. – Екатеринбург, 1992.
4. Стулин О.Л. Классификация видов противодействия / О.Л. Стулин // Российский следователь. – 1999. – № 5. – С. 37–41.
5. Бахин В.П. Понятие и сущность криминалистической тактики / В.П. Бахин, Н. С. Карпов // Труды Академии управления МВД России. – М., 1998. – С.9–10.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : Перун, 2002.
7. Криміналістика / [под ред. И.Ф. Крылова]. – Л., 1976.
8. Вандер М.Б. Особенности расследования преступлений в современной криминальной обстановке / М. В. Вандер // Вестник криминалистики. Вып. 3 (7). – М. : Спарк, 2003. – С. 10–15.
9. Порубов Н.И. Криминалистическая тактика: этические проблемы / Н. И. Порубов // Проблемы криминалистики : сб. науч. тр. – Мн. : Акад. МВД Респ. Беларусь, 2003. – С. 4–8.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / [за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка]. – К. : Кантон, А.С.К., 2001.
11. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология / В. Е. Коновалова. – Харків : Консум, 1999.
12. Белкин Р.С. Нравственные начала деятельности следователя органов внутренних дел / Р.С. Белкин. – М., 1999.
13. Стратонов В.М. Психологічні особливості роботи слідчого на досудовому слідстві / В.М. Стратонов // Науковий вісник НАВСУ. – 2001. – № 5.
14. Проблемы судебной этики / [под ред. М. С. Строговича]. – М. : Наука, 1974.

15. Филонов Л.Б. Психологические способы выявления скрываемого обстоятельства / Л.Б. Филонов. – М. : Изд-во при Моск. ун-те, 1979.
16. Ян Пещак. Следственные версии / Ян Пещак. – М. : Прогресс, 1976.
17. Шепитько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приёмов в криминалистике / В.Ю. Шепитько. – Харків : Оригинал, 1995.
18. Гончаренко В. Г. Лекції з судової психології, читані в Академії адвокатури України / В.Г. Гончаренко. – К. : Академія адвокатури України, 2008. – 280 с.
19. Когутич І.І. Про кримінально-релевантне дезінформування як засіб протидії злочинній діяльності / І.І. Когутич // Реформування системи кримінальної юстиції та криміналістичні проблеми : зб. матеріалів Міжнародної наук.-практ. конф. з нагоди 10-річчя Ірпінської фінансово-юридичної академії та 80-річчя з дня народження відомого вченого-криміналіста сучасності, доктора юридичних наук, професора Бахіна Володимира Петровича. – Ірпінь : Ірпінська фінансово-юридична академія, 2012.